

ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ ТА ПОЛІТИЧНА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Політико-правова думка Стародавньої Греції

На межі II-I тис. до н.е. в Елладі формується нова грецька культура, що згодом змінила критську і мікенську. Греки прийшли на Балкани трьома хвилями з півночі – спочатку іонійці, за ними ахейці, а потім дорійці. Географічне розташування й ландшафт Греції сприяли виникненню політико-економічних центрів, общин-міст-держав (полісів). Історію виникнення й розвитку політико-правових поглядів у Греції поділяють на чотири періоди: ранній (IX-VI ст. до н.е.), пов'язаний зі становленням грецької державності; період розквіту Афін (V – перша половина IV ст. до н.е.); елліністичний – період занепаду (друга половина IV – II ст. до н.е.); четвертий, коли римляни завоювали Грецію і еллініська думка змістилася на схід. Кожен період мав свої школи, видатних мислителів, однак, були і загальні, спільні ідеї, характерні для цих періодів.

Першою спільною загальною ідеєю була ідея свободи, яка пронизувала наскрізь мислення, ментальність вільних греків. Свобода відрізняла кардинальним чином грецьке громадянство від цивілізацій Сходу. Джерелами думки були кодекси, повчання фараонів (Конфуцій, наприклад, довгий час займав ряд державних посад при правителі Чжао-чуні). Джерелами політико-правової думки виступають роздуми вільних греків, мислителів. Стосунки пана і раба, голови родини та інших членів сім'ї у Греції розглядалися як відносини панування та підпорядкування, однак не були політичними, оскільки раби або члени сім'ї не були суб'єктами влади.

Другою спільною ідеєю грецької думки була справедливість, що тісно пов'язувалась із встановленням влади богів-олімпійців на чолі із Зевсом. Справедливість виступала як

принцип взаємовідносин між людьми, навіть між богами, та як ідея певного суспільного ладу.

По-третє, державний лад старогрецьких полісів був досить різноманітним. В одних місцях державна влада зосереджувалася в одних руках (тиранії), а в інших – влада належала небагаточисельним представникам знаті (аристократії), у третій – скликалися народні збори і керували державою виборні посадові особи (демократія, грец. – народовладдя), як реальна конкретизація справедливого устрою та синтезу ідей свободи й справедливості.

Боротьба різних прошарків за владу, за встановлення відповідної форми і норм соціального і політичного життя знайшла своє відображення в боротьбі різних течій філософської, політичної і правової думки Стародавньої Греції.

Період розквіту Греції вважають V – першу половину IV ст. до н.е. На основі зміненої політичної та соціально-економічної ситуації, домінації Афін сформувалася школа *софістів* (грец. – мудрий), течія суспільно-філософської думки (Пратогор, Горгій, Гіппій та ін.). Вони ставили на перше місце людину як міру всіх речей і керувалися в своїй діяльності не об'єктивними поняттями добра і правди, а тільки власними інтересами. Вони доводили, що мораль, право, держава як змінні інститути часто утверджувалися в інтересах сильніших. Справедливість існує лише серед рівних собі, слабші вимушені терпіти. Індивідуалізм софістів відповідав енергійним політикам, купцям і ремісникам Афін, відображав їхні егоїстичні прагнення до гегемонії, служив основою афінської демократії. Серед софістів Гіппій перший в Афінах розрізнив і протиставив природу і закон, оскільки природа речей, закон природи протистоїть штучним, недосконалим людським законам, оскільки часто «закон, пануючи над людьми, змушує їх до того, що супротивне природі». «Особисті права» людини як природне право вперше розглянув софіст Лікофон, він же трактував закон як звичайну угоду, гарантію особистих прав. Інший софіст – Алкідам Слейський зазначав, що всі люди рівні, оскільки «природа нікого не створила рабом».

З різкою критикою софістів виступив *Сократ* (449–399 рр. до н.е.), який, на відміну від софістів, вважав, що природне

право і позитивний закон йдуть від розумного початку. Він дійшов до висновку, що справедливе й законне збігаються: справедливе й законне – це одне й те ж. Загальним вічним принципом, що випливає з природи речей, є добродесність, під якою він розумів справедливість, відвагу і стриманість. Справедливість і є суттю держави, бо нею повинні керуватися всі. Найкращими державами є ті, в яких правлять добрі закони. Такими він вважав аристократичну Спарту й Крит.

Сократ негативно ставився до крайньої демократії, яка у той час була в Афінах. Він вважав, що правителі повинні бути кращими, більш знаючими, такими, «які вміють правити». Ця позиція розійшлася як з демократами, так і з аристократичними принципами. Сократ не лише висунув свої оригінальні погляди, але й жив ними, навіть заради збереження свого життя він не хотів порушити законність. У 399 році до н.е. Сократ Афіський постав перед своїми співгромадянами і йому було винесено смертний вирок. Сократа засудили до смерті через його філософську діяльність, якої не схвалювали.

Найвищого рівня старогрецька думка досягла у вченнях політичної філософії Платона і політичної науки Арістотеля.

Учень Сократа **Платон** (427–347 рр. до н.е.) походив із знатного афіського роду. У молодості він був учнем Сократа, після смерті якого разом із іншими учнями Сократа покинув Афіни. Побував у Мегарах, Єгипті, Південній Італії, Сіцилії. Коли у 387 р. до н.е. повернувся в Афіни, купив ділянку лісу на околиці міста, яка носила ім'я героя Академа, і заснував тут знамениту Академію, якою керував до кінця життя. Академія проіснувала майже століття (до 529 року н.е.).

Вчення Платона викладені в діалогах «Держава», «Політик», «Закони» та ін. В діалозі «Держава» він виходить з того, що людській душі властиві три початки: розумний, лютий і бажання. Такі три подібні початки властиві і державі – порадицькі, захисні і ділові. Їм відповідають і три прошарки у державі – правителів, воїнів і виробничників (ремісників і землеробів).

Держава повинна будуватися на принципах справедливості, а справедливість, за його вченням, полягає у тому, щоб кожний початок займався своєю справою і не вмішувався у чужі.

Справедливість, за Платоном, вимагає відповідного ієрархічного співпорядкування початків в ім'я цілого: здібності міркувати, мислити (тобто філософам, здатним аналізувати), годиться панувати; лютому початку (воїнам) – бути збройним захистом, підпорядковуючись першому. Ці два початки керують третім (ремісниками і землеробами), які «по своїй природі бажають багатства».

Найкращим задоволенням потреб усіх трьох початків є розподіл праці між громадянами суспільства. Цікаво, що за Платоном, всі за походженням брати, але коли їх бог творив, то до тих, які здібні керувати, вмішав золота, до їх помічників – срібла, а до ремісників і землеробів – заліза і міді.

Він допускає, що інколи із золота народжується срібло і навпаки. Але попереджує, що держава гине, якщо її охороною займається залізо!

Життя другого прошарку, вартових, організується на засадах солідарності, спільності, рівності і колективізму. Представники цього прошарку не повинні мати ніякої приватної власності, житла, комори, куди би не мав доступ всякий бажачий. Живуть і харчуються вартові разом, спільно, як і під час походів. Їм забороняється навіть доторкуватися до золота чи срібла.

Для ідеальної держави вартові (воїни) мають мати спільних жінок і дітей. Жінки в ідеальній державі вирівняні у своїх правах із чоловіками. Сім'я для перших двох прошарків не існує. Дітей виховує держава.

Регламентацию шлюбу, побуту, власності для третього прошарку Платон залишає на розгляд держави. Хоча вони відлучені від управління державою, але є вільними, а не рабами.

Цікаво, що Платон проти крайностей багатства і бідності, виступає за помірковану достатність. Головну біду держави бачить у ворожості двох сторін: бідняків і багатіїв.

В ідеальній державі – справедливе керівництво кращих. І якщо серед правителів виділиться один, то правління буде царською владою, якщо декілька керівників – то воно буде аристократичним.

Платон вірить у побудову ідеальної держави (за його розумінням), але підкреслює, що вона не буде вічною через

псування людської природи. Але держави розвиваються циклічно. Говорить про п'ять видів держави (аристократія, тимократія, олігархія, демократія і тиранія). Ідеал – це аристократія, держава, в якій панують «кращі» – мудрі. Тимократія – панування сильних і хоробрих. Олігархія – влада небагатьох багатих. Демократія – правління демосу, народу. Найгірша – тиранія. Вони, держави, можуть змінюватися в порядку псування людської природи.

Виродження ідеальної аристократії приводить до появи приватної власності на землю і будинки, перетворення вільних у рабів. Замість розумного початку приходить лютий дух. Це – тимократія, під якою він розуміє критсько-спартанський тип держави. Така держава буде вічно воювати, а війна – це початок особистих і суспільних бід.

Накопичення в результаті воєн багатства в одних руках призводить до олігархії. Така держава будується на майновому цензі. У такій державі влада у багатих. У бідняків зріє ненависть до жадібних багатих, що веде до державного перевороту і встановлення демократії.

Демократію Платон розглядає як правильний і різноманітний лад, який не має відповідного управління. Рівність при демократії вирівнює рівних і нерівних.

Кожна форма держави гине через свої внутрішні протиріччя (в тимократії – військові успіхи, в олігархії – багатство, в демократії – свобода і зловживання).

За Платоном, демократія п'яніє від свободи і з неї виростає її продовження і протилежність – тиранія. Надмірна свобода перетворюється в рабство. Тиранія добивається влади як «ставленник народу». Тиранія – найгірший тип держави, де панує беззаконність і насилля.

У діалозі «Політій» Платон говорить, що політика – це мистецтво, яке вимагає вміння управляти людьми. При наявності таких даних у правителів не є важливим, чи вони керуються законами. В усіх інших державах, на чолі яких немає дійсних керівників, правління має здійснюватися через закони, які мають бути «накреслені в міру сил знаочими людьми».

Крім взірцевої держави, правитель якої керується істинними законами, Платон виділяє ще три види управління

(монархія, влада небагатьох і влада більшості). Кожен з яких в залежності від наявності чи відсутності законів ділиться на два підвиди: законна монархія – царська влада і протизаконна – тиранія; законна влада небагатьох – аристократія і незаконна – олігархія; демократія із законами і без законів. Тобто, сім форм управління державою.

Дальший розвиток і поглиблення античної політичної думки пов'язані з іменем учня і критика Платона – *Арістотелем* (384–322 рр. до н.е.), якому належать крилаті слова: «Платон мені товариш, але найбільший товариш – істина», а також «Людина поза суспільством або Бог або звір».

Арістотель народився у невеликому еллінському місті Стагірі. 17-річним юнаком прибув у Афіни, де вчився, а потім і викладав у Академії впритул до смерті її засновника. Залишивши Афіни (347 р. до н.е.), Арістотель протягом ряду років живе і викладає у різних грецьких містах, а у 342–340 рр. до н.е. на запрошення македонського царя Філіпа II займається вихованням його сина Олександра.

Із 335 р. Арістотель знову в Афінах, де заснував свою школу – Лікей (ліцей) і керує нею до кінця життя.

Арістотель – автор багатьох наукових праць, але більшість з них втрачено. Політична тематика властива його працям, які збереглися, як «Політика», «Афінська політія» і «Етика».

Арістотель зробив спробу всебічної розробки науки про політику. Політика як наука у нього тісно пов'язана із етикою. Наукове розуміння політики передбачає, за Арістотелем, розвинуті уявлення про моральність (добродесність), знання етики.

Об'єктами політичної науки є прекрасне і справедливе, але ці ж об'єкти в якості добродесності вивчаються і етикою. Етика ж представляє собою початок, вступ до політики.

Арістотель розрізняє два види справедливості: зрівнюючий і розподільючий. Критерієм зрівнюючої справедливості є «арифметична рівність», сферою застосування цього принципу є сфера громадянсько-правових угод, відшкодування збитків, покарання і т.д. Розподільна справедливість виходить із принципу «геометричної рівності» і означає поділ загальних благ за гідністю, достойністю, розподіл пропорційно внеску

члена суспільства. Тут можливий рівний і нерівний розподіл (влади, поваги, грошей).

Основний висновок Арістотеля полягає в тому, що політична справедливість можлива лише між вільними і рівними людьми, які належать до одного спілкування.

Соціально-політична і державна проблематика висвітлюється Арістотелем із позицій розуміння ідеального полісу-міста-держави. Держава – це продукт лише вищої форми природного розвитку, як і сім'я, і поселення. А які відносини між людьми у державі?

Арістотель говорить про формальну рівність усіх вільних. Він виступає переконаним захисником прав індивіда. Арістотель визнає, що держава складається із багатьох елементів, але критикує Платона, який проповідував спільність майна, жінок і дітей, що веде до знищення держави.

Приватна власність, говорить Арістотель, корениться в природі людини, у його природній любові до себе.

Поняття держава, зауважує Арістотель, поняття складне. Він зазначає, що мова йде не про такі елементи держави, як індивід, сім'я і т.д., а про громадянина. А громадянин, це той, який може брати участь у законодавчій і судовій владі. Кожній формі держави відповідає своє визначення поняття громадянин. Із зміною форми держави змінюється і поняття громадянин.

Форму держави Арістотель характеризує також як політичну систему, яка уособлюється верховною владою в державі. В цьому відношенні вона визначається кількістю правителів (одного, небагатьох, більшістю).

Крім того, він відрізняє правильні і неправильні форми держави: у правильних формах правителі мають насамперед на увазі загальну користь, у неправильних – тільки своє багатство, добробут. У його понятті правильні держави – монархічні (царська влада), аристократія і політія, а відхилення від них – тиранія, олігархія і демократія. Можливі і різні комбіновані форми держави.

З його позицій правильна форма держави – політія. В політії править більшість в інтересах загальної користі. Сама політія, за Арістотелем, є суміш олігархії і демократії. Цей елемент політії (об'єднання інтересів заможних і незаможних,

багатства і свободи) є у багатьох держав. Тиранія – найгірший тип держави.

Арістотель різко критикує крайню демократію, де верховна влада належить демосу, а не народу. Арістотель із схваленням характеризує помірковану цензову демократію, засновану на примиренні багатих і бідних та пануванні закону. Особливо він виступає за «середню» форму держави, у якій «середній» елемент домінує: у моралі – поміркованість, у майні – середній достаток, у пануванні – середній клас. «Держава, яка складається із «середніх» людей, буде мати і найкращий державний лад».

Арістотель говорить про необхідність великої кількості рабів у кращій державі. Крім рабів не мають громадянських прав ремісники і «натовп моряків».

Земля ділиться на дві частини: одна – загального користування, друга – приватна власність. Законодавець повинен домагатися, щоб громадянам були забезпечені мир, праця і дозволя.

Військова справа, підкреслює Арістотель, потрібна не для поневолення інших народів, а насамперед для того, щоб не потрапити самим у рабство. Хоча шляхом війни держава отримує рабів, однак рабство ґрунтується не на війні, а у природі речей. Війна є лише засобом отримання тих, хто уже є рабом, «полюванням» на рабів по природі.

Тобто, за Арістотелем, зберігається в державі рабство і різка нерівність серед людей. Громадяни забезпечені всім необхідним, але не займаються ні ремеслом, ні землеробством. Фізична праця – справа рабів і ремісників. Вони особисто вільні, але не є громадянами держави. Земля – або загальна, або громадян. Ремісники і землероби нею не володіють.

Він висуває принцип почергової участі громадян у керівництві державою, але при досягненні певного віку. Таким чином, Арістотель зробив ряд важливих висновків і спостережень, цінних догадок, розвинув далі політичну думку стародавності. Його вчення мало великий вплив на наступний розвиток політичної думки.

Отже, антична політична думка донесла нам низку важливих ідей, серед яких ідеї свободи, демократії,

справедливості, громадянства. Мислителі античності опрацювали ідею кращого суспільного устрою.

Політична думка і світоглядні ідеї Стародавнього Риму

Тисячолітнє існування римської політико-правової думки, що охоплювало три періоди, царський (VIII–VI ст. до н.е.), республіканський (VI–I ст. до н.е.) та імператорський (I ст. до н.е. – V ст.), опиралося на грецьку теоретичну спадщину. Водночас у Римі далі розвинуто грецьку думку, її окремі школи, створено римські варіанти грецьких концепцій. Кожен період римської політичної історії був певним поступом у розвитку римських політичних інститутів. Державний устрій розвивався тут на основі інститутів римської сім'ї, бо саме сім'я, власний дім визнавали у Римі за сенс і головну мету всього життя. Сім'я була жорстким продовженням природних законів, а батько, що стояв на її чолі, був владарем та повелителем, причому не закони, а релігійні звичаї і норми обмежували волю батька. В царський період поширеною була назва синів громадян «батькові діти». Влада царів ніким не обмежувалася, за винятком того, що цар міг застосувати закони, але не змінювати їх. Цар мав також право призначати собі наступника, коли цього чомусь не було зроблено, колегія старійшин пропонувала громадянам царя. Поряд з царем існували народні збори, що збиралися двічі на рік.

Реформи, проведені за царя *Сергія Туллія*, привели до того, що військовий обов'язок римські громадяни стали виконувати не за походженням, а за принципом володіння землею, було проведено маєткову ревізію, з'явилися вершники та пролетарі (хто не мав нічого, окрім дітей). За першою кодифікацією римського права (V ст. до н.е.) було закріплено поділ права на громадянське, державне і приватне. Римляни взагалі були далекі від будь-якої образності, художньої творчості, оскільки цього не допускала релігія, а у греків панувала її творчість, мистецтво, у Римі ж – порядок, послух. Коли римляни завойовували якусь державу, то вони завойовували її двічі: перший раз мечем, вдруге – мечем. Частина землі (третину) заселяли колоністами.

З початком *республіканського періоду*, з прийняттям *Законів XII таблиць* (451 р. до н.е.), царська влада була замінена виборними особами (консулами – від лат. товариш, квесторами, диктаторами, трибунами тощо). Закони XII таблиць підтвердили різницю у громадянських правах власників і пролетарів, заборону шлюбів між патриціями і плебеями.

Одним із кращих захисників республіканського Риму був *Марк Туллій Цицерон* (106–43 рр. до н.е.) – державний діяч, оратор, юрист, письменник, мислитель. Збереглися 19 трактатів про політику, філософію, риторичку, 58 судових і сенатських промов, понад 800 листів. Твори М.Цицерона – джерело відомостей про суспільно-політичне життя в Римі.

Характерною ознакою його поглядів стало звернення до славного минулого республіканського Риму. Державу він розглядав не тільки як вираження суспільних інтересів всіх вільних громадян, але і як узгоджене право спілкування цих громадян. Виникнення держави обумовлене вродженою потребою людей жити разом.

Активна участь громадян в управлінні справами суспільства є, за Цицероном, вищим проявом її доброчесності і обов'язку. Форма держави впливає на всі людські взаємовідносини. В залежності від кількості тих, хто керує, він розрізняв три прості форми правління: царську владу, владу оптиматів (аристократію) і народну владу (демократію). Однак всі прості форми страждають односторонністю і нестійкістю, тому вони схильні до виродження.

Найкращою формою, услід за античними авторами, Цицерон називає суміш, яка створюється шляхом рівномірного запозичення позитивних властивостей трьох простих форм правління. У працях «Про державу» і «Про закони» Цицерон розглядає позитивні якості змішаної форми правління у порівнянні з простими, обґрунтовує природу держави, вплив форми державного устрою на взаємовідносини людей.

М.Цицерон – ідеолог рабовласницької аристократії. Він виражав прагнення римської аристократії, яка була налякана повстаннями рабів і виступами плебейських мас посилити державу, покращивши її форму; оправдовував зростаючу нерівність людей, посилюючись на закони природи. У

римському державному устрою, стверджував він, найбільш вдало поєднуються елементи монархії (консули), аристократії (сенат) і демократії (коміція). Тому він наголошував, що «живе вільно тільки той, хто знаходить радість у виконанні свого обов'язку» і «природою дароване недовге життя, але пам'ять про прекрасно прожите життя вічна».

З приходом до влади *Цезаря* в Римі починається *імператорський період*. Гай Юлій Цезар (102 або 100 – 44 рр. до н.е.) – римський диктатор, полководець, автор «Записок про гальську війну» і «Записок про громадянські війни», провів реформу календаря (Юліанський календар), вбитий за змовою республіканцем. Він був головнокомандуючим армії, отримав вищі релігійні посади. Водночас Цезар прагнув об'єднати римлян із завойованими провінціями, роздаючи римське громадянство. В основу Риму заклав дві провідні народності, їх матеріальну і духовну культуру – латинську і еллінську. Якщо республіканський Рим врешті-решт будувався на компромісі трьох головних сил (монархічного, аристократичного і демократичного), то імператорський Рим тримався вже на інших засадах, насамперед на одновладності імператорів, поєднанні політичної влади з адміністративно-виконавчою та військовою. Поступово був сформований культ імператора, що започаткував Цезар, який був проголошений божественним.

Великий інтерес представляють суспільно-політичні погляди імператора-філософа *Марка Аврелія* (II ст.), автора відомих «Роздумів». Аврелій – дивовижний феномен на імператорському троні, який розумів ганебність абсолютної влади. Він намагався зберегти залишки республіканського ладу в Римі. Одночасно (чи не вперше) приділив увагу розширенню прав жінок, охороні прав рабів (у моральному плані), полегшив відпуск їх на волю, дозволив за певних умов успадковувати рабам після своїх панів майно тощо. Завдяки М.Аврелію римські юристи переконалися, що рабство порушує природне право. Біографи писали, що він був чесним – без преклоніння, скромним – без слабкості, серйозним – без похмурості, зневажав донощиків і спокійно переносив насмішки, а добробут своєї країни називав головною метою свого життя.

Політичні ідеї раннього християнства (Аврелій Августин)

У I–II ст. було записано елементи християнської доктрини у святих книгах, що отримали назву «Нового Заповіту». Християнство, окрім спрощеної філософії стоїків, засвоїло децю із східної культури (віру в Бога, який вмирає і воскресє), іудейську ідею месіанства. Початки нової доктрини пов'язані з релігійними общинами християн в Єрусалимі, які об'єднували бідне населення, рабів. Члени ранньо-християнських общин виступали проти майнової нерівності, проти багатіїв, боролися проти держави, яка уособлювала жорстоке панування Риму. Самі ж римляни швидко знайшли спасіння в християнстві. Християнська доктрина взяла з платонізму переконання про ніщиість духовного світу над матеріальним, з вчення Арістотеля – концепцію Бога як першопричини, із стоїцизму – ідею про те, що матеріальний світ пройнятий духом, із філософії шніків – байдужість до земних речей, з ідуїзму – месіанізм і монотеїзм.

Первісна християнська доктрина була радикальною і прогресивною, що пояснювалося соціальною структурою перших общин, однак свою радикальність вона зберегла лише до середини II ст. З розширенням кола віруючих християн намагалася вже здобути довір'я влади, запевнюючи про свою лояльність.

У 313 р. імператор Константин прийняв Міланський едикт, що санкціонував християнство в імперії, а в 325 р. на Нікейському соборі було прийнято «кредо» – символ віри, що став нормативним. Одночасно з'являються праці С.Кесарійського «Історія церкви», Арія, В.Ніського та Г.Ніського, Аврелія Августина.

Аврелій Августин Блаженний (354–430 рр.) – видатний християнський богослов, церковний діяч – єпископ м.Гіппон (Північна Африка), його теорія була панівною впритул до XIII ст., автор відомої праці «Про град Божий».

У своїй праці А.Августин проаналізував погляди церкви на державу та еволюцію людства. Зло – це любов до себе, благо – це любов до Бога. Люди, які живуть в Бозі, разом творять «Град небесний».

В історії він вбачав боротьбу двох держав: «Граду Божого» та «граду земного». Перший походить від Авеля й доходить аж до Христа і його Церкви, другий починається з Каїна й доходить до грецьких полістів та Римської імперії. «Град Божий» організував владу, спираючись на надію спасіння душі для досягнення вічного щастя на небі. Два типи любові породжують два типи державності: любов до себе породжує земний град, любов до Бога – небесний. Порядок у граді земному можна встановити, спираючись на примус і силу, що є карою за гріхи людей.

Історія завершиться, за А.Августином, днем Господа, освяченим приходом Христа. Виникнення християнської Церкви, вважав він, стало поворотним пунктом в історії людства. Августин дав свою періодизацію історії людських держав (шість періодів за числом шести днів творіння). Як і люди, держави також переживають вік немовляти, дитинства, отрочства, юнацтва, зрілого віку і старості. Шостий період розпочинається з моменту приходу Христа та виникнення християнства.

У цілому обґрунтування Божої влади стимулювало формування папської влади, що послужило тому, що Церква канонізувала Августина.

Отже, змістом політичної думки Стародавнього Риму стали ідеї державності, правопорядку, громадянства. Римська думка переконує, що більшість реформ мали успіх тому, що вони не обмежували права держави.

1. Аврелій М. Наедине с собой. Размышления. – Магнитогорск, 1994.
2. Аврелій М. Исповедь. – М., 1992.
3. Аристотель. Политика. Сочинения: В 4-х т. – М., 1983.
4. Боднар В., Вегеш М., Худаняч В. Основи політології. – Ужгород, 2000. – С.19-33.
5. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. – М., 1988.
6. История политических учений / Под ред. К.Мокичева. – М., 1971. – Ч. 1. – Гл. 2-3.
7. История политических и правовых учений / Под ред. В.Нерсесянца. – М., 1998.

8. Кирилков Ф. История политологии. – К.: Знання України, 2002. – Ч.1. – С.74-165.
9. Класики політичної думки від Платона до М.Вебера / За ред. С.Причепія. – К., 2002. – С.11-86.
10. Левек П. Эдлннстнческнй мнр. – М., 1989.
11. Момзен Т. История Рима. – СПб., 1993.
12. Мнхаев р. Хрестоматня по теорнн государтва н права, полнтологнн, нсторнн полнтнческнх н правовых ученнй. – М., 2000. – С.33-80.
13. Поппер К. Открытое общество н его врагн. – М., 1992. – Т.П, гл.11. – С.7-36.
14. Платон. Государство. Сочинения: В 3 т. – М., 1971-1972.
15. Себайн Дж., Горсон Т. История политичної думки. – К., 1997. – С.49-148.
16. Теория государства н права. Хрестоматня. – М., 2001. – Т.1. – С.96-102.
17. Цицерон М. О государстве. О законах. Диалоги. – М., 1994.